

KS. MARIUSZ SZMAJDZIŃSKI
 Łowicz, WSD

Kompozycja i zależności literackie w zbiorze dwunastu proroków

Księgi dwunastu proroków (dalej: ZbXII) cieszą się obecnie dużym zainteresowaniem, przede wszystkim w wymiarze ogólnego i całościowego spojrzenia na ich jedność literacką. Punktem wyjścia jest fakt, że już w starożytności patrzono na owych dwanaście ksiąg jako na jedną księgę¹.

1. Nazwa

W tradycji biblijnej bardzo wczesnie zaczęto tę grupę ksiąg określać mianem „dwunastu proroków”. Jest to jednocześnie najczęściej spotykana nazwa omawianego zbioru. Już we wczesnym judaizmie pojawiło się określenie עֲשָׂרִים וְשְׁנַיִם נְבִיאִים – „dwunastu proroków”. W przekładzie aramejskim istniała krótsza nazwa עֲשָׂרִים תְּרֵי – „dwunastu”. Tradycję tę przejęła LXX i użyła tytułu οἱ δώδεκα προφῆται lub τὸ δώδεκαπρόφητον (czasami pojawia się skrót ιβ προφῆται = 12 proroków). Takie wyrażenie spotyka się bardzo często u greckich Ojców Kościoła. Podobnie Wulgata przyjmuje określenie *Duodecim prophetae* – „dwunastu proroków”. W Kościele Zachodnim funkcjonuje również określenie *Prophetae Minores* – „prorocy mniejsi”, którego po raz pierwszy użył Augustyn (*O Państwie Bożym* XVIII 29, 1)². Za kryterium przyjął on długość poszczególnych ksiąg ZbXII, które w porównaniu z tekstami Izajasza, Jeremiasza, Ezechiela czy Daniela, czyli tzw. „prorokami większymi”, są o wiele krótsze³.

¹ Główne tezy tego artykułu zostały przedstawione podczas referatu wygłoszonego podczas 48 Sympozjum Bibliistów Polskich w Tarnowie (8.09.2010 r.). Prezentowane tu studium stanowi rozwinięcie badań, które zostały przedstawione w książce M. SZMAJDZIŃSKI, „Ogień pożerający” (שָׂרָף + אֵשׁ) w: *Zbiorze Dwunastu Proroków* (Series Biblica Paulina 5), Częstochowa 2005, s. 111–134.

² „Prorok Izajasz nie znajduje się w księdze dwunastu proroków zwanymi mniejszymi dlatego, że ich pisma są krótkie w porównaniu z pismami tych, którzy zwą się większymi, ponieważ stworzyli dzieła obszerne”; ŚWIĘTY AUGUSTYN, *O Państwie Bożym*, t. II, (Arcydziała Wielkich Myślicieli), tł. W. Kornatowski, Warszawa 2003, s. 507.

³ Por. O. EISSFELDT, *Einleitung in das Alte Testament*, Tübingen 1964³, s. 516–517; J. HOMERSKI, *Wstęp do Proroków Mniejszych*, w: *Księgi Proroków Mniejszych. Wstęp – przekład z oryginału – komen-*

2. Układ

Różne wersje ZbXII pokazują płynność w ich wewnętrznym układzie⁴. Tradycja judaistyczna opiera się na tekście masoreckim (dalej: TM). Kolejność ksiąg proroków mniejszych jest w nim następująca: Ozeasz, Joel, Amos, Abdiasz, Jonasz, Micheasz, Nahum, Habakuk, Sofoniasz, Aggeusz, Zachariasz, Malachiasz. Jako całość kolekcja ta jest zaliczana do grupy נְבִיאִים אַחֲרָיוֹנִים – „proroków późniejszych”, wraz z Księgą Izajasza, Jeremiasza i Ezechiela. Porządek ten jest zachowany w przekładach targumicznych (Targum Jonatana, por. bMeg 3a), pierwszych drukowanych wydaniach Biblii rabinicznych (np.: *Biblia Soncino*, *Polyglotta Complutensia*), aż do edycji współczesnych.

Inny porządek ZbXII ukazuje LXX. Jej dwa najwcześniejsze manuskrypty, datowane na IV w. po Chr., to: Kodeks Watykański i Kodeks Synajski. Pierwszy z nich zachowuje następującą kolejność pism proroków mniejszych: Ozeasz, Amos, Micheasz, Joel, Abdiasz, Jonasz, Nahum, Habakuk, Sofoniasz, Aggeusz, Zachariasz, Malachiasz. W drugim z wymienionych kodeksów brak stron z tekstami Ozeasza, Amosa i Micheasza, ale dalszy układ ksiąg pozwala przypuszczać, że uwzględniał on porządek reprezentowany przez Kodeks Watykański. Ponadto, prorocy mniejsi w kanonie LXX są umieszczeni przed prorokami większymi. Tę samą kolejność w układzie ZbXII, co w tradycji greckiej, można spotkać w spisie przedstawionym w 4Ezd 1,39-40.

Tradycja chrześcijańska, chociaż o wiele chętniej korzystała z tekstu greckiego Starego Testamentu niż hebrajskiego, to jednak zachowała układ ksiąg w ZbXII reprezentowany przez TM. Stało się tak za sprawą Hieronima, który przygotowując Wulgatę, zatrzymał w tym przypadku sekwencję według Biblii Hebrajskiej. Ten porządek został przyjęty oraz uroczyście ogłoszony przez Kościół katolicki na Soborze Trydenckim w 1546 r. i obowiązuje we współczesnych wydaniach Biblii.

Kolejność ksiąg w ZbXII reprezentowana przez TM została przejęta także przez Peszittę. Kolekcja ta została umieszczona między Izajaszem a Jeremiaszem.

Odkrycia w Qumran i w innych częściach Pustyni Judzkiej pozwalają dostrzec jeszcze inne różnice w kanonie proroków mniejszych. Odnaleziono dziewięć manuskryptów, które zawierają dłuższe lub krótsze fragmenty ZbXII. Na szczególną uwagę wśród nich zasługuje zwój z Wadi Murabba'at, oznaczony skrótem Mur88. Jest on napisany w języku hebrajskim i pochodzi najprawdopodobniej z II w. przed Chr. Reprezentuje on tradycję przedmasorecką, choć w dużej mierze jest wręcz

tarz, PŚST 12/1, Poznań 1968, s. 17–18; M. GOŁĘBIEWSKI, *Prorocy mniejsi*, w: L.R. STACHOWIAK (red.), *Wstęp do Starego Testamentu*, Poznań 1990, s. 314–316; P.L. REDDITT, *Introduction to the Prophets*, Grand Rapids 2008, s. 197–208.

⁴ Por. D. SCAIOLA, *I Dodici Profeti: perché «Minori»? Esegisi e teologia*, Bologna 2011, s. 16–20.

identyczny z TM. Pierwsze i ostatnie stronice manuskryptu zaginęły. W obecnej formie zawiera on tekst od Jl 2,20 do Za 1,4. Układ ksiąg jest w nim taki sam jak w Biblii Hebrajskiej⁵. Inny zwój zawierający pisma proroków mniejszych pochodzi z Nachal Chewer (8HevXIIgr). Jest to nieudany grecki przekład przedmasoreckiej wersji ZbXII, różny od tłumaczenia LXX, bliski natomiast przekładowi Symmachusa i Aquili. Datowany jest on na I w. po Chr. Zawiera on fragmenty z Ksiąg: Jonasza, Micheasza, Nahuma, Habakuka, Sofoniasza, Aggeusza i Zachariasza, a zatem zachowuje układ TM⁶. W samym natomiast Qumran odnaleziono siedem odpisów ZbXII. Znajdowały się one w czwartej grocie (4Q76–4Q82). Wśród nich są godne większej uwagi dwa rękopisy: 4Q76 (4QXIIa) i 4Q82 (4QXIIg). Pierwszy z nich pochodzi z połowy II w. przed Chr. (jest więc jednym z najstarszych biblijnych manuskryptów) i zawiera fragmenty z Ksiąg: Zachariasza (14,18), Malachiasza (2,10–3,24) i Jonasza (1,5–2,7; 3,9). Chociaż reszta kanonu w tym przypadku nie jest znana, to jednak można wyciągnąć wniosek, że manuskrypt ten reprezentuje trzecią, obok masoreckiej i greckiej, wersję wewnętrznej struktury ZbXII. Jako dowód powyższego stwierdzenia należy zaznaczyć, że jest to tekst pośredni między TM a LXX⁷. Natomiast 4Q82 zawiera obszerne fragmenty pierwszych jedenastu ksiąg proroków mniejszych w porządku zgodnym z Biblią Hebrajską⁸. Pozostałe zwoje zawierają niewielkie passusy z różnych ksiąg ZbXII. Potwierdzają na ogół tradycję kanonu TM⁹. Należy dodać, że w czwartej grocie qumrańskiej odkryto również peszery do następujących ksiąg proroków mniejszych: Ozeasza (4Q166, 4Q167), Micheasza (4Q168), Nahuma (4Q169), Sofoniasza (4Q170). Ponadto, w pierwszej grocie znaleziono peszer do: Habakuka, Micheasza (1Q14), Sofoniasza (1Q15), a w piątej do Malachiasza (5Q10) oraz fragmenty z Księgi Amosa (5Q4). Niektóre te księgi są cyto-

⁵ Por. Rouleau des Douze Prophètes, w: P. BENOIT, J.T. MILIK, R. DE VAUX (wyd.), *Les Grottes de Murabba'ât*, DJD 2, Oxford 1961, s. 181–205; R. FULLER, *The Form and Formation of the Book of the Twelve: The Evidence from the Judean Desert*, w: J. WATTS, P. HOUSE (wyd.), *Forming Prophetic Literature. Essays on Isaiah and the Twelve in Honor of John D.W. Watts*, JSOTSS 235, Sheffield 1996, s. 88–89, 100; TENZE, *The Text of Twelve Minor Prophets*, „Currents in Research.Biblical Studies” 7 (1999), s. 86.

⁶ Por. E. TOV (wyd.), *The Greek Minor Prophets Scroll from Nahal Hever (8HevXIIgr)*, DJD 8, Oxford 1990; FULLER, *The Form and Formation*, s. 89–91, 101; TENZE, *The Text of Twelve Minor Prophets*, s. 87–88.

⁷ Por. *The Twelve*, w: E. ULRICH, F. MOORE CROSS, R. FULLER, J. SANDERSON, P. SKEHAN, E. TOV (wyd.), *Qumran Cave 4. X — The Prophets*, DJD 15, Oxford 1997, s. 221–232; R. FULLER, *The minor Prophets Manuscripts from Qumran Cave 4*, Harvard 1988, s. 5–38; TENZE, *The Form and Formation*, s. 94, 98–99; TENZE, *The Text of Twelve Minor Prophets*, s. 83–84; A. TRONINA, *Biblia w Qumran. Wprowadzenie w lekturę biblijnych rękopisów z nad Morza Martwego*, Kraków 2001, s. 29.

⁸ Por. *The Twelve*, w: *Qumran Cave 4*, s. 271–318; FULLER, *The Form and Formation*, s. 95, 98, 100; TENZE, *The Text of Twelve Minor Prophets*, s. 85–86; TRONINA, *Biblia w Qumran*, s. 30.

⁹ Por. *The Twelve*, w: *Qumran Cave 4*, s. 233–270; FULLER, *The minor Prophets Manuscripts*, s. 39–150; TENZE, *The Form and Formation*, s. 94–95, 98–100; TENZE, *The Text of Twelve Minor Prophets*, s. 84–85; TRONINA, *Biblia w Qumran*, s. 29–30.

wane w pismach qumrańskich, np. Am 5,26n jest cytowany w DD VII 14–15¹⁰. Jednak te rękopisy czy cytaty nie mają istotnego znaczenia dla rozwiązania kwestii kanonu ZbXII.

Inny jeszcze porządek ZbXII można odnaleźć w tekstach apokryficznych Nowego Testamentu, powstałych pod koniec I w. po Chr. (po zburzeniu Świątyni). Początkowo żydowski, a następnie przejęty przez chrześcijaństwo, apokryf *Wniebowzięcie Izajasza* podaje księgi proroków mniejszych w następującym porządku: Amos (którego nazywa swoim ojcem), Ozeasz, Micheasz, Joel, Nahum, Jonasz, Abdiasz, Habakuk, Aggeusz, Sofoniasz, Zachariasz, Malachiasz (por. WnbIz 4,22). Natomiast apokryf *Żywoły Proroków* (5–16) kanon ZbXII podaje w kolejności: Ozeasz, Micheasz, Amos, Joel, Abdiasz, Jonasz, Nahum, Habakuk, Sofoniasz, Aggeusz, Zachariasz, Malachiasz.

Dla większej czytelności kanon ZbXII w różnych tradycjach przedstawia poniższa tabela.

TM	LXX	Targ	Peś	Vlg	4Q76	4Q82	Mur88	8HevXIgr	4Ezd	WnbIz	ŻywPr
Ez	PsSal	Ez	Iz	Dn		—	—		—	—	Dn
Oz	Oz	Oz	Oz	Oz		Oz	(Oz)		Oz	Am	Oz
Jl	Am	Jl	Jl	Jl		Jl	Jl		Am	Oz	Mi
Am	Mi	Am	Am	Am		Am	Am		Mi	Mi	Am
Ab	Jl	Ab	Ab	Ab		Ab	Ab		Jl	Jl	Jl
Jon	Ab	Jon	Jon	Jon		Jon	Jon	Jon	Ab	Na	Ab
Mi	Jon	Mi	Mi	Mi		Mi	Mi	Mi	Jon	Jon	Jon
Na	Na	Na	Na	Na		Na	Na	Na	Na	Ab	Na
Ha	Ha	Ha	Ha	Ha		Ha	Ha	Ha	Ha	Ha	Ha
So	So	So	So	So		So	So	So	So	Ag	So
Ag	Ag	Ag	Ag	Ag	Za	Ag	Ag	Ag	Ag	So	Ag
Za	Za	Za	Za	Za	Ml	Za	Za	Za	Za	Za	Za
Ml	Ml	Ml	Ml	Ml	Jon	(Ml)	(Ml)		Ml	Ml	Ml
Ps	Iz	—	Jr	1Mch					—	—	—

Przedstawiony przegląd tekstów biblijnych, jego najstarszych przekładów oraz literatury apokryficznej pokazuje wielką płynność w wewnętrznym układzie ZbXII.

¹⁰ Por. M. SZMAJZIŃSKI, *Relektura Am 5,26-27 w Dokumentie Damascyjskim i Dziejach Apostolskich*, w: J. WARZECHA (red.), *Słowo pojednania. Księga pamiątkowa z okazji 70. urodzin Księdza Michała Czajkowskiego*, Warszawa 2004, s. 302–312; G. BROOKE, *The Twelve Minor Prophets and the Dead Sea Scrolls*, VTS 109 (2006), s. 34–42.

Najczęściej jest poświadczony porządek z tradycji masoreckiej. Należy jednak zaznaczyć, że bardzo stare i ważne świadectwa, jak LXX, zawierają inny kanon proroków mniejszych¹¹. Na obecnym etapie badań za pomocą metod diachronicznych trudno jest jednoznacznie opowiedzieć się, jakie okoliczności zadecydowały o takiej kolejności ksiąg oraz czy włączanie ich do kanonu odbywało się stopniowo (w miarę powstawania poszczególnych ksiąg), czy też dokonało się to jednorazowo, a zatem czy w kanonie Starego Testamentu pojawiła się Księga Amosa, Ozeasza itd., też czy w skład proroków późniejszych włączono już całą istniejącą kolekcję. Kryterium chronologiczne lub objętość ksiąg raczej należy wykluczyć, gdyż nie udzielają one satysfakcjonującej odpowiedzi na pytanie o ostateczne uformowanie się ZbXII. Księga Amosa, bez wątpienia pierwsza chronologicznie, poza apokryficznym świadectwem *Wniebowzięcia Izajasza*, pojawia się na trzecim, względnie drugim miejscu w kanonie różnych wersji proroków mniejszych. Natomiast w przypadku objętości poszczególnych ksiąg kolejność przedstawia się następująco: Zachariasz (211 wersetów), Ozeasz (197 wersetów), Amos (146 wersetów), Micheasz (105 wersetów), Joel (73 wersety), Habakuk (56 wersetów), Malachiasz (55 wersetów), Sofoniasz (53 wersety), Jonasz (48 wersetów), Nahum (47 wersetów), Aggeusz (38 wersetów) i Abdiasz (21 wersetów).

Najczęściej przyjmuje się, że tematyczne powiązania między księgami wpłynęły na postać kanonu ZbXII reprezentowanego przez Biblię Hebrajską¹². Księga Ozeasza rozpoczyna się przedstawieniem zawarcia małżeństwa, a następnie rozwodu między prorokiem a jego niewierną żoną (por. Oz 1,2-9). Z kolei Księga Malachiasza potępia tzw. małżeństwa mieszane oraz rozwody (por. Ml 2,10-16). W Jl 4,16 jest fraza קולו יתן קולו – „a Jahwe z Syjonu zaryczy i z Jerozolimy da swój głos”, która jest dosłownie (brak tylko początkowego spójnika) powtórzona w Am 1,2. Ponadto, obydwaj prorocy mają kilka wspólnych tematów — wspominają szarańczę (por. Jl 1,4 z Am 7,1-2), opisują „dzień Jahwe” (por. Jl 3,3-5 z Am 5,18-20) i nadejście ery mesjańskiej (por. Jl 4,18 z Am 9,13). W Księdze Amosa z obcych narodów najczęściej wspomina się Edom (por. Am 1,6. 9.11-12; 2,1; 9,12), przeciwko któremu skierowane jest orędzie następnej księgi, czyli Abdiasza. Poza tym Ab 8 zapowiada „dzień Jahwe” jako czas powszechnej zagłady, podobnie jak Am 5,18-20. Po tej księdze, która jest prorocstwem przeciw Edomowi, następuje Księga Jonasza, skierowana do innego obcego narodu, który jest reprezentowany przez Niniwę. Podobieństwo w słownictwie zachodzi także między Mi 7,14 a Na 1,4. Odnośnie do czasu wystąpienia z prorockim posłannictwem istnieje związek między działalnością Aggeusza a Zachariasza¹³. Nie jest to

¹¹ Por. M. SWEENEY, *The Twelve Prophets* (Berit Olam 1), Collegeville 2000, s. XXVII–XXXV.

¹² Por. D. PETERSEN, *The Prophetic Literature. An Introduction*, London 2002, s. 169–176.

¹³ Por. J. NOGALSKI, *Intertextuality in the Twelve*, w: WATTS, HOUSE (wyd.), *Forming Prophetic Literature*, s. 102–124.

jednak w pełni satysfakcjonująca, a czasami wydaje się wręcz sztuczna, próba ustalenia kryterium, którym kierował się ostateczny redaktor ZbXII.

3. Czas powstania

Cennym świadectwem w ustaleniu daty powstania ZbXII jest Syr 49,10: καὶ τῶν δώδεκα προφητῶν τὰ ὀστέ̄ ἀναθάλοι ἐκ τοῦ τόπου αὐτῶν παρεκάλεσαν γὰρ τὸν Ἰακωβ καὶ ἐλυτρώσαντο αὐτοὺς ἐν πίστει ἐλπίδος – „a kości dwunastu proroków niech ponownie rozkwitną ze swego miejsca, pocieszyli bowiem Jakuba i wyzwolili siebie w wiernej nadziei”. Tekst ten traktuje „dwunastu proroków” jako całość, a ponadto mówi, jaką rolę odegrali oni w życiu religijnym Izraela. Jeżeli powstanie Księgi Mądrości Syracha datuje się na II poł. II w., to ZbXII musiał być już od pewnego czasu uformowany i funkcjonował w życiu liturgicznym i religijnym Izraela. Ponadto, ZbXII występuje w LXX, której przekład rozpoczął się w I poł. III w. To przedsięwzięcie rozpoczęło się od Pięcioksięgu, a następnie tłumaczono pozostałe księgi, w tym proroków. Mogło to nastąpić już w II poł. III w., ewentualnie na początku II w. Ten okres stanowi więc dolną granicę uformowania się ZbXII. Trudno jest także jednoznacznie wskazać, która księga proroków mniejszych jest ostatnia chronologicznie. Bez wątplenia Księga Malachiasza pochodzi z okresu perskiego, dokładnie z połowy (względnie z początku) V w. Brak jednak całkowitej pewności, czy jest to najmłodsze proroctwo w ZbXII. Księga Joela i Deutero-Zachariasza wykazuje całkowitą aczasowość, a orędzie Jonasza cechuje wielki uniwersalizm. Taka tendencja pojawiła się, kiedy reforma Ezdrasza – Nehemiasza została wcielona już na dobre w życie religijne Izraela. Judaizm miał wyznaczone ramy i o przynależności do niego decydowało nie tyle wybranie, co bardziej podporządkowanie się woli Boga. Taki nurt jest widoczny w Księdze Joela i Abdiasza, a także Jonasza. Uniwersalizm zbawczy, obejmujący wszystkie narody, ma bez wątplenia późniejsze pochodzenie¹⁴. Górną granicę ukonstytuowania się ZbXII można zatem wyznaczyć na koniec IV w.¹⁵ Od tego czasu do przekładu greckiego proroków mniejszych minęłoby zatem ok. 100 lat, a więc byłaby to względnie nowa kolekcja pism, a w takiej mogłyby się jeszcze dokonywać zmiany w kolejności następujących po sobie ksiąg. Wydaje się więc zasadne, aby czas pracy ostatecznego redaktora ZbXII przesunąć bliżej dolnej granicy. Końcowa redakcja omawianej kolekcji dokonała się zatem najprawdopodobniej pod koniec III w.¹⁶

¹⁴ Por. L.R. STACHOWIAK, *Akcenty uniwersalistyczne w Księgach Jonasza i Rut*, RT 42 (1995) I, s. 17–25.

¹⁵ Por. HOMERSKI, *Wstęp do Proroków Mniejszych*, s. 19–20; W. TYLOCH, *Dzieje ksiąg Starego Testamentu*, Warszawa 1980, s. 200–201.

¹⁶ Bardzo późny czas ostatecznego uformowania się ZbXII na podstawie odkryć w Qumran przedstawił FULLER, *The Text of Twelve Minor Prophets*, s. 88–89, który zaproponował II poł. II w. po Chr. Należy jednak zaznaczyć, że jest to odosobnione stanowisko w tej kwestii.

4. Starożytne dowody na jedność ZbXII

Dwanaście ksiąg proroków mniejszych już bardzo wcześniej było traktowanych jako jedna księga. Autor Mądrości Syracha patrzy na ten zbiór kolektywnie (por. Syr 49,10). Tak samo robi Józef Flawiusz, kiedy mówi, że kanon świętych pism narodu żydowskiego składa się z 22 ksiąg (*Przeciw Apionowi* I 8), oraz autor 4Ezd, gdy wymienia 24 pisma przepisane przez Ezdrasza (por. 14,45). Euzebiusz z Cezarei również ustala kanon pism Starego Testamentu na 22 księgi, lecz wymienia z nazwy tylko 21 (*Historia Kościoła* VI 25). Najprawdopodobniej przez przypadek opuścił jedną z nich, a wszystko wskazuje na to, że był to ZbXII potraktowany jako jedna księga. Ten sam autor wymienia nazwę używaną przez Melitona z Sardes τὸ δώδεκα ἐν μονοβίβλοι – „Dwunastu w jednej księdze” (*Historia Kościoła* IV 26). Tradycja talmudyczna także patrzy na omawianą kolekcję jako na jedną księgę poprzedzoną proroctwem Izajasza, Jeremiasza i Ezechiela (względnie Jeremiasza, Ezechiela i Izajasza), zaliczając ją do 24 świętych pism (bBB 14b). Jako dowód Talmud podaje fakt, że poszczególne księgi biblijne, które zostały spisane w zwojach, są oddzielone od siebie czterema pustymi liniami, a w przypadku poszczególnych proroctw ZbXII są tylko trzy takie linie (bBB 13b). Podobnie w przypadku tekstu masoreckiego — po każdej księdze, zgodnie z tradycją, jest podana liczba wersetów, ale także na końcu tego zbioru został zamieszczony taki całkowity spis — nota sumaryczna po Księdza Malachiasza, odnosząca się do całego ZbXII, a zatem podająca całość wersetów, słów oraz środek dzieła (Mi 3,12). Ponadto, cytowane teksty z ksiąg proroków mniejszych w Nowym Testamencie są poprzedzone wprowadzeniami: καθὼς γέγραπται ἐν βίβλῳ τῶν προφητῶν – „jak zostało napisane w księdze proroków” (Dz 7,42 jako wprowadzenie do Am 5,25-27), οἱ λόγοι τῶν προφητῶν καθὼς γέγραπται – „słowa proroków jak zostało napisane” (Dz 15,15 jako wprowadzenie do Am 9,11-12). Na koniec tych dowodów należy jeszcze raz zwrócić uwagę na fakt, że księgi dwunastu proroków zawsze były zestawiane razem, choć niekiedy w różnej kolejności (TM, LXX, Qumran). Są to poważne argumenty, sięgające najdawniejszych czasów, przemawiające za uznaniem poszczególnych ksiąg proroków mniejszych jako jedynej w swoim rodzaju antologii tekstów profetycznych.

Potraktowanie ZbXII jako jednej księgi pozwala wychwycić pewną zależność. W zbiorze proroków, zgodnie z kanonem Biblii Hebrajskiej, byłoby zatem osiem ksiąg: cztery księgi proroków wcześniejszych (Joz, Sdz, 1–2 Sm, 1–2 Krl) i cztery księgi proroków późniejszych (Iz, Jr, Ez, ZbXII). Ta liczba może być świadomym zamierzeniem — po Prawie (pięć ksiąg), a więc najświętszej części Biblii Hebrajskiej, następują dwie części zawierające o jedną księgę mniej.

5. Aktualny stan badań nad zbiorem dwunastu proroków¹⁷

Większość współczesnych badaczy ZbXII traktuje go jako dwanaście niezależnych ksiąg, przyjmując kolejność jaka jest w Biblii Hebrajskiej. Odnosi się to nawet do licznych komentarzy napisanych w ciągu ostatnich dziesięcioleci przez pojedynczych autorów, którzy zwrócili uwagę jedynie na całkowitą formę i strukturę ZbXII¹⁸. Takie podejście wiąże się zapewne ze skoncentrowaniem uwagi tylko na badaniach historyczno-krytycznych (które dominowały w ostatnim stuleciu, zwłaszcza w egzegezie protestanckiej), mających na celu wydobycie relacji między tekstem biblijnym a jego oryginalnym czy względnie najwcześniejszym kontekstem. Jednak pojawienie się nowszych metod czy podejść w egzegezie biblijnej spowodowało ożywienie w badaniach nad ostateczną formą ZbXII. Szczególną rolę pod tym względem odegrała metoda historii redakcji (*Redaktionsgeschichte*), a także podejście kanoniczne, które uzależnia interpretację tekstu od jego miejsca w kanonie, oraz prace badające historię powstania kanonu. Pozwalała ona na zrekonstruowanie kompozycyjnego i redakcyjnego procesu, dzięki czemu wcześniejsze teksty mogą być na nowo odczytane i zinterpretowane. Podczas gdy wczesna odmiana *Redaktionsgeschichte* uważała redaktorów za mechanicznych przekazicieli, którzy często nie rozumieli znaczenia tekstów, nad którymi pracowali, to jej obecny model podkreśla ich rolę jako twórczych myślicieli, historyków czy teologów, mających wielki wkład w ostateczne uformowanie się biblijnego tekstu. Podejście kanoniczne oraz historia powstania kanonu wyrosła z *Redaktionsgeschichte* i teologicznej interpretacji. Ich celem było formowanie pytań dotyczących znaczenia biblijnych ksiąg zarówno w relacji do ich kontekstu, jak i kompozycyjnego pro-

¹⁷ Zebrania i omówienia najważniejszych opracowań na temat kompozycji literackiej i procesu uformowania się ZbXII dokonano na podstawie: I. WILLI-PLEIN, *Das Zwölfprophetenbuch*, TRu 64 (1999), s. 351–395; D. SCAIOLA, *Il libro dei Dodici profeti minori nell' esegesi contemporanea. Status questionis*, RivB 48 (2000), s. 319–334; P. L. REDDITT, *Recent Research on the Book of the Twelve as One Book*, „Currents in Research. Biblical Studies” 9 (2001), s. 47–80; M. DE LOURDES CORRÊA LIMA, *¿Doce Profetas o Libro de los Doce?*, RevBib 69 (2007), z. 3–4, s. 189–213.

¹⁸ Do starszych komentarzy należą: G. SMITH, *The Book of the Twelve Prophets*, t. I: *The Expositor's Bible*, London 1896, s. 3–10; K. MARTI, *Das Dodekapropheten*, KHAT XIII, Tübingen 1904, s. XIII–XVI; A. VAN HOONACKER, *Les douze petits prophètes*, Paris 1908, s. VII–XXIII; W. NOWACK, *Die Kleine Propheten übersetzt erklärt*, HKAT 3/4, Göttingen 1922³, s. 1–2; E. SELLIN, *Das Zwölfprophetenbuch*, KAT 12, Leipzig 1930³, s. 1–5; J. LIPPL, *Die Zwölf Kleinen Propheten. I Hälfte: Osee. Joel. Amos. Abdias. Jonas. Michäas*, HschAT VIII 3/I, Bonn 1937, s. 1–4; P. RINALDI, *I profeti minori. Fascicolo I: Introduzione generale. Amos*, Torino 1953, s. 115–116; C. KLEIN, *Die zwölf kleinen Propheten*, Giessen 1985³, s. 1–6. Obecnie panuje powszechna tendencja, aby w ramach serii komentarzy biblijnych każda z poszczególnych ksiąg ZbXII była wydana w osobnym tomie, ewentualnie łączona z inną, z którą jest związana czasowo bądź tematycznie (np.: seria AB, BKAT, Herm. ICC, KAT, NICOT, OTL, WBC). Z tego powodu zostało opuszczone wprowadzenie do całej kolekcji. Do nielicznych wyjątków pod tym względem należy polski komentarz *Księgi Proroków Mniejszych*, s. 17–28, oraz M. SWEENEY, *The Twelve Prophets*, v. 1, s. XV–XLII.

cesu, jakiemu ulegały w czasie do ostatecznego uformowania się, czego wyrazem jest obecny kanon. Nowsze formy krytyki literackiej mają za zadanie zrekonstruować proces kompozycji i redakcji oraz podkreślić znaczenie analizy synchronicznej.

Dwie wczesne próby, zaproponowane przez H. Ewalda i C. Steuernagela, wykorzystają wprowadzenia do poszczególnych ksiąg prorockich jako klucz do ustalenia ich porządku w kanonie ZbXII. Pierwszy z uczonych uważa, że ta kolekcja uformowała się w trzech etapach, począwszy od VII w. Pierwotny zrąb tworzyły księgi: Joela, Amosa, Ozeasza, Micheasza, Nahuma i Sofoniasza. Drugi etap miał miejsce — zdaniem Ewalda — w czasach po niewoli. Wówczas zostały dołączone księgi: Abdiasza, Jonasza, Habakuka, Aggeusza i Proto-Zachariasza. Wreszcie pod koniec działalności Nehemiasza kolekcję uzupełnili: Deutero-Zachariasz oraz Malachiasz¹⁹. Steuernagel natomiast wyodrębnił aż siedem etapów formowania się ZbXII. Według niego rozpoczął się on w czasach reformy religijnej przeprowadzonej za króla Jozjasza, a zakończył w III w. Kolejność dołączania ksiąg przedstawia się następująco: (1) Ozeasz, Micheasz, Sofoniasz; (2) Amos; (3) Aggeusz, Proto-Zachariasz; (4) Nahum 2–3; (5) Habakuk, Nahum 1; (6) Deutero-Zachariasz; (7) Joel, Abdiasz, Jonasz²⁰.

Pierwszą wielką próbę zastosowania metody historii redakcji do ZbXII przedstawił K. Budde. Zauważył on podwójną naturę omawianej kolekcji, którą wstępnie potraktował jako zbiór poszczególnych ksiąg prorockich i próbował wyjaśnić, w jaki sposób mogła powstać taka kolekcja. Poza nielicznymi wyjątkami (np. Am 7,10-15) nie ma w niej materiału narracyjnego, w przeciwieństwie do innych ksiąg prorockich (np. Iz 36,1–39,8; Jr 36,1–44,30). W związku z tym pojedyncze księgi proroków zostały zebrane razem, aby wzmocnić ich autorytet i uchronić przed zagubieniem. Dokonało się to — zdaniem Budde’go — w IV–III w. Z kolei brak materiału narracyjnego w ZbXII wynikał z chęci wyeliminowania przekazu o konkretnej osobie, co miało upodobnić tę kolekcję do tradycji kapłańskiej i umieścić ją obok Tory. Natomiast Księga Jonasza, w której dominuje narracja, została dodana celowo, aby zachować liczbę dwanaście²¹.

Przedstawione stanowisko nie znalazło większego zainteresowania wśród biblistów. Pewne nawiązanie można jednak odnaleźć u R. Wolfe’a, który także wykorzystał *Redaktionsgeschichte* do ustalenia czasu powstania i odtworzenia redakcji ZbXII. Po przeprowadzeniu analizy poszczególnych ksiąg i krytyki źródeł, ustalił on, które teksty są autentyczne (tzn. pochodzące od proroka), a które nieautentyczne. Na tej podstawie wykazał, że omawiana kolekcja składa się z trzynastu warstw, których redakcyjny proces dokonał się w latach 650–175. Starsze pisma (jednak

¹⁹ Por. H. EWALD, *Die Propheten des alten Bundes erklärt*, t. I, Göttingen 1867², s. 74–82.

²⁰ Por. C. STEURNAGEL, *Lehrbuch der Einleitung das Alte Testament*, Tübingen 1912, s. 669–672.

²¹ Por. K. BUDDÉ, *Eine folgenschwere Redaktion des Zwölfprophetenbuchs*, ZAW 39 (1922), s. 218–229.

nie wcześniejsze niż z VIII w.) były w tym długim okresie rozwijane i preredagowane aż do obecnej postaci w ZbXII²². Ta hipoteza spotkała się z jeszcze mniejszym zainteresowaniem, głównie z tego powodu, że Wolfe swoje wywody opierał w dużej mierze na subiektywnym przekonaniu, co jest oryginalnym tekstem proroka, a co nie.

Po prawie półwiecznej przerwie problemem kompozycji ZbXII zainteresował się D. Schneider, który także podkreślał potrzebę wykorzystania w tym względzie metody historii redakcji. Przyjął on cztery etapy formowania się obecnej kolekcji, która była przekształcana i uzupełniana. Pierwszym zbiorem, pochodzącym z VIII w., były księgi: Ozeasza, Amosa i Micheasza. Wyrażały one aprobatę dla polityki Ezechiasza. Porządek ten jest obecnie widoczny w LXX. Drugi etap wiązał się z reformą za czasów Jozjasza. Powstały wówczas księgi: Nahuma, Habakuka i Sofoniasza, które następnie podczas niewoli babilońskiej dołączono do poprzedniego zbioru. Później kolekcja wzbogaciła się o kolejne trzy księgi: Joela (która powstała przed niewolą), Abdiasza (która była swego rodzaju załącznikiem do Amosa, a zarazem była bliska tematycznie Joelowi) i Jonasza (zamykająca cykl wypowiedzi o Asyrii). W końcowym etapie (IV w.) ZbXII został uzupełniony o Aggeusza, Zachariasza (zarówno Proto-, jak i Deutero-) oraz Malachiasza²³. Te badania zostały następnie przejęte i rozwinięte przez O. Stecka, który w sposób szczególnie zaakcentował konieczność uwzględnienia całego procesu kompozycyjnego od najwcześniejszych warstw do najmłodszych gloss²⁴.

Studium P. Weimera zapoczątkowało poszukiwanie wzajemnych relacji (np. leksykalnych podobieństw czy idei teologicznych) wewnątrz ZbXII albo w odniesieniu do innych ksiąg prorockich. Wspomniany egzegeta na podstawie *Redaktionsgeschichte* wyodrębnił w Księdze Abdiasza aż sześć warstw redakcyjnych, które następnie powiązał z odpowiadającymi — jego zdaniem — fragmentami z innych ksiąg analizowanej kolekcji. W ten sposób doszedł on do przekonania, że poszczególne księgi proroków były preredagowywane w całość ZbXII²⁵.

Podobne badania przeprowadził E. Bosshard. Zwrócił on uwagę na relację między Księgą Izajasza a ZbXII, wyrażającą się w podobieństwie leksykalnym oraz w podjęciu wspólnych tematów, np. idea „dnia Jahwe” czy rola Edomu jako symbolu wrogich narodów, które mają być ukarane w czasach odnowienia Jerozolimy. Końcowa postać obu ksiąg jest produktem tych samych procesów redakcyjnych. Przykładowo, następujące fragmenty Jl 1,15; 2,1-11; Ab 5-6.15-21; So 2,13-15; 3,14-18 (które należą do jednego „wydawcy”) wyraźnie nawiązują do Księgi Izaja-

²² Por. R. WOLFE, *The Editing of the Book of the Twelve*, ZAW 53 (1935), s. 90–129.

²³ Por. D. SCHNEIDER, *The Unity of Book of the Twelve*, Yale 1979, s. 8–21, 154–162.

²⁴ Por. O. STECK, *Der Abschluss der Prophetie im Alten Testament. Ein Versuch zur Frage der Vorgeschichte des Kanons*, BTS 17, Neukirchen – Vluyn 1991, s. 45–52.

²⁵ Por. P. WEIMER, *Obadja: Eine redaktionskritische Analyse*, BN 27 (1985), s. 35–99.

sza i zostały dodane, aby zapewnić ściśle paralele z najobszerniejszym proroctwem. Rzeczowe i strukturalne paralele między nimi tłumaczą cykle przekazu²⁶. W dalszych badaniach Bosshard doszedł do wniosku, że ZbXII powstał w trzech etapach, przy czym wyodrębnił tu Księgę Malachiasza, która została dodana w fazie ostatecznej redakcji, aby zamknąć nie tylko omawianą kolekcję, ale w ogóle zbiór *Nebi'im*²⁷. W końcu podjął próbę szczegółowego wyjaśnienia wewnętrznych relacji między Proto-Izajaszem a ZbXII. Wyodrębnił on dwie wielkie redakcyjne warstwy wspólne dla tych ksiąg. Pierwszą z nich jest „warstwa asyryjsko-babilońska”, widoczna w Księdze Joela, Habakuka i Sofoniasza. Swymi początkami sięga ona VII w., a kończy się definitywnie z chwilą upadku Jerozolimy (587 r.). Harmonizuje ona z Izajaszem i zapowiada, że wszystkie narody zostaną poddane sądowi Bożemu. Kolejną warstwę, tzw. „babilońską”, zauważył w Księdze Joela, Micheasza, Nahuma, Habakuka, Sofoniasza i Zachariasza, zaznaczając szczególną relację między Iz 66 a Za 14. Są tam zapowiedzi, że niektóre ludy zostaną ocalone. Datował on ją na VI w.²⁸ Oceniając propozycję Bossharda, należy stwierdzić, że pewne związki są ewidentne, np. Iz 1,1 i Oz 1,1 (te same imiona czterech królów Judy), Iz 13 i Jl 2 (groza „dnia Jahwe”). Inne już powiązania, zwłaszcza Iz 66,18-21 z Za 14,16-21, nie są już tak oczywiste. Zastanawiające jest natomiast opuszczenie w tych badaniach tekstów, które są identyczne, czyli Iz 2,1-5 i Mi 4,2-4.

Wielki wkład w badania nad kompozycją i redakcją ZbXII ma J. Nogalski. W swoich licznych publikacjach, w oparciu o użyte cytaty z innych ksiąg prorockich w ZbXII oraz na podstawie tzw. słów-haków (*catchwords*), tematycznych powiązań i zastosowaniu *Redaktionsgeschichte*, wyodrębnił pięć etapów redakcyjnych tej prorockiej antologii. Pierwszy z nich pochodzi z deuteronomistycznych kręgów (VI w.) i obejmuje księgi: Ozeasza, Amosa, Micheasza i Sofoniasza. Do następnego zalicza on już tylko Aggeusza i Proto-Zachariasza. W początkowych latach IV w. kolekcje te zostały połączone (trzeci etap) i uzupełnione księgami: Joela, Abdiasza, Nahuma, Habakuka i Malachiasza (czwarty etap). W końcu, w III w. dołączono Księgę Deutero-Zachariasza, a następnie Jonasza. W ten sposób zamknięto proces formowania ZbXII. To ma stanowić wyjaśnienie, dlaczego już w starożytności uznawano dwunastu proroków za jedną księgę i zapisywano na jednym zwoju. O kolejności ksiąg zdecydowały z kolei tzw. słowa-haki, czyli literalne powiązanie ostatnich słów jednej księgi z początkowymi słowami księgi następnej. Nogalski dostrzegł następujące powiązania: Oz 14,5-10 – Jl 1,1-12 (dzierzawcy, zboże, wino); Jl 4,4-8.14-21 – Am 1,1-2,16 (Tyr, Filistea, Jerozolima, Edom, Syjon, „ryk Jahwe”); Am 9,1-15 – Ab 1-10 (czas, Edom, naród, góra, szukać, upaść); Ab

²⁶ Por. E. BOSSHARD, *Beobachtungen zum Zwölfprophetenbuch*, BN 40 (1987), s. 30–62 (zwł. 56).

²⁷ Por. E. BOSSHARD, R. KRATZ, *Maleachi im Zwölfprophetenbuch*, BN 52 (1990), s. 27–46.

²⁸ Por. E. BOSSHARD-NEPUSTIL, *Rezeptionen von Jesaja 1–39 im Zwölfprophetenbuch*, OBO 44, Göttingen 1997, s. 210–248.

15–21 – Mi 1,1-7 (góra, Jakub, Samaria, pole, ogień); Mi 7,8-20 – Na 1,1-8 (nieprzyjaciel, ciemność, Baszan, Karmel, ziemia, proch, rzeka, gniew); Na 3,1-19 – Ha 1,1-17 (koń, jeździec, karmić, niewola, naród, zło, król); Ha 3,1-19 – So 1,1-18 (ziemia, wzgórze, krzyk, bydło, gniew, morze, dzień ciemności); So 3,18-20 – Ag 1,1-6 (czas, lud, naród, przyniesić); Ag 2,20-23 – Za 1,1-1 (ziemia, jeździec, koń, sługa); Za 8,9-23 – Ml 1,1-14²⁹. Wielość i znaczenie tych słów bądź fraz wymaga dokładnego badania, czy mają one pochodzenie oryginalne, czy są dziełem redakcyjnym, zapewniającym płynność narracyjną ZbXII. Próba odpowiedzi jest stwierdzenie, że jedność tego dzieła nie musi wynikać z zestawienia ksiąg kompletnych³⁰. Szczególną rolę przypisuje on Księdze Joela, która — jego zdaniem — stanowi swego rodzaju „literacką kotwicę” (*literary anchor*) dla całego ZbXII, ponieważ obfituje w liczne cytaty z innych ksiąg prorockich³¹.

W tym kontekście Nogalski zwraca także uwagę na intertekstualność w ZbXII. Wymienia on jej pięć typów: (1) Cytaty — fraza bądź zdanie wzięte z wcześniej powstałego dzieła. Wiązą się z nim jednak poważne trudności. Autorzy biblijni bardzo często nie podają źródeł swoich cytatów. Mogły one zaginać, a przez to nie można skonfrontować cytowanej wypowiedzi, która przecież nie zawsze musiała być dokładnie powtórzona (kwestia zamierzonej lub niezamierzonej zmiany tekstu). (2) Aluzje — składają się one z jednego lub więcej słów, które łączą się z innym

²⁹ Brak jest powiązań między Jon 4 a Mi 1. Jeżeli jednak wyeliminuje się Księgę Jonasza, to można zauważyć wyraźny związek między ostatnimi wersetami Ab a początkowymi Mi. Niewykluczone więc, że ta księga została włączona pomiędzy księgi już wcześniej ze sobą powiązane. Nogalski nie widzi także związków zachodzących między Za 9–14 a Ml. Są natomiast między Za 8 a Ml 1 (ponad 20 wspólnych słów). To ma być dowodem, że Księga Proto-Zachariasza istniała w ZbXII jako samodzielne dzieło, do którego następnie dodano Za 9–14. Nie jest wykluczone, że 4Q76 zawiera ślad tej tradycji.

³⁰ Por. J. NOGALSKI, *Literary Precursors to the Book of the Twelve*, BZAW 217, Berlin 1993, s. 21–57. Należy zaznaczyć, że Nogalski nie jest pierwszym badaczem, który zwrócił uwagę na tego rodzaju słowne powiązania. Z wcześniejszych prac można wymienić: F. DELITZSCH, *Wann weissagte Obadja?*, ZLTK 12 (1851), s. 92–93; A. JEPSEN, *Kleine Beiträge zum Zwölfprophetenbuch*, ZAW 56 (1938), s. 85–100; TENZE, *Kleine Beiträge zum Zwölfprophetenbuch II*, ZAW 57 (1939), s. 242–255; U. CASSUTO, *The Sequence and Arrangement of the Biblical Sections*, w: TENZE, *Biblical and Oriental Studies*, Jerusalem 1973, s. 1–6.

³¹ Por. J. NOGALSKI, *Redactional Processes in the Book of the Twelve*, BZAW 218, Berlin 1993, s. 26–38; TENZE, *Intertextuality in the Twelve*, s. 112–116; TENZE, *The Day(s) of YHWH in the Book of the Twelve*, w: P.L. REDDITT, A. SCHAT (wyd.), *Thematic Threads in the Book of the Twelve*, BZAW 325, Berlin 2003, s. 192–213; TENZE, *Joel as “Literary Anchor” for the Book of the Twelve*, w: J. NOGALSKI, M. SWEENEY (wyd.), *Reading and Hearing the Book of the Twelve*, SBLSS 15, Atlanta 2000, s. 91–109. Pewną zależność lub podobieństwo do badań prowadzonych przez J. Nogalskiego wykazują: S. DE VRIES, *From Old Revelation to New: A Tradition-Historical and Redaction-Critical Study of temporal Transitions in Prophetic Predication*, Grand Rapids 1995; B. ZAPFF, *Redaktionsgeschichtliche Studien zum Michabuch im Kontext des Dodekapropheten*, BZAW 256, Berlin 1997 (wykorzystuje on także prace O. Stecka i E. Bosshard-Nepustila), oraz B. CURIS, *The Zion-Daughter Oracles: Evidence on Identity and Ideology of the Late Redactors of the Book of the Twelve*, w: NOGALSKI, SWEENEY (wyd.), *Reading and Hearing*, s. 166–184.

tekstem poprzez specyficzny motyw. (3) Słowa–haki — funkcjonują one jak swego rodzaju typ aluzji poprzez ich ponowne użycie w przyległych tekstach (zakończenie/początek księgi). Pełnią znaczącą rolę w układzie literackim ZbXII zarówno jako zasada porządkowa, jak i logiczna. Pojawiają się w sposób stały w tekstach przylegających, choć występują także w dalszych tekstach jako możliwy przewodnik po ich lekturze. (4) Tematy/motywy — wspólne motywy dla całości dzieła ZbXII, bądź pewnej jego części, np. „dzień Jahwe”, ogień pożerający, szarańcza. (5) Obrazowanie konstrukcji (*framing device*) — wskazówki różnego typu, umieszczone na obrzeżach księgi. Jest ich pięć: tytuły, jednorodność typu, paralele strukturalne, zestawienie słów–haków, aluzje kanoniczne. Przykładowo, tytuły sześciu ksiąg dostarczają wiadomości o czasach wystąpienia proroka/autora księgi (Oz, Am, Mi, So, Ag, Za). Wprowadzają one porządek chronologiczny w ZbXII, ale także decydują o sekwencji: Jl 1,1 odwołuje się do Oz 1,1 (choć pomija dane chronologiczne), Ab 1 do Am 7–9 (wizje przechodzą w widzenie). Podobnie Am 9 – Ab 1, Na 3 – Ha 1, Za 13,9–14,1–21 – Mi 3,22–24 lub wyrażenie דְּבַר־יְהוָה – „wyrok, słowo Jahwe” (wyrażenie występujące jedynie w Za 9,1; 12,1; Mi 1,1). Poddając ocenie te kryteria intertekstualności, należy stwierdzić, że brak w pewnych przypadkach konsekwencji lub precyzji. Przykładowo, jeżeli słowa–haki nie pojawiają się w tekstach przyległych, to ostatecznie nie wiadomo, o co „zahaczają”; z powodu zaginięcia pierwotnych źródeł różnica między cytatami, aluzjami i formułami nie jest łatwa do ustalenia; przechodzenie od słów–haków do tematów/motywów sprawia, że wszystko jest podobne do wszystkiego.

Badania Nogalskiego podjęli i rozwinęli m.in.: J. Watts, A. Schar i M. Shepherd. Pierwszy z nich zwraca uwagę na znaczenie nagłówków (*superscriptions*; Nogalski uważał, że odgrywały one rolę klucza w makrostrukturze ZbXII) i wprowadzeń (*incipits*). Nagłówki są tytułami całej księgi lub jej części (zwłaszcza poetyckiej) i zapowiadają, co będzie następować. Wprowadzenia z kolei otwierają zdania narratywne. Te ostatnie rozpoczynają Księgę Jonasza, Aggeusza i Zachariasza. Pozostałe księgi są na początku opatrzone nagłówkami, które także pojawiają się wewnątrz tekstu. Wiele z nich pochodzi nie od autora księgi, lecz z końcowej redakcji. Watts podkreśla także inną cechę przejętą od Nogalskiego, a mianowicie obramowanie konstrukcji (*framing device*). Twierdzi on, że tworzą je Księgi Ozeasza i Malachiasza, w których w sposób szczególny jest podkreślona miłość Boga do Ludu Wybranego³². A. Schar natomiast koncentruje się na wzroście literackim pism prorockich. Badania rozpoczyna od analizy tytułów poszczególnych ksiąg ZbXII, a następnie przechodzi do badań krytyczno-literackich Księgi Amosa. Jej wybór nie jest przypadkowy, ponieważ jest to pierwsze proroctwo pod względem

³² Por. J. WATTS, *A Frame for the Book of the Twelve*, w: NOGALSKI, SWEENEY (wyd.), *Reading and Hearing*, s. 209–218; TENZE, *Superscriptions and Incipits in the Book of the Twelve*, w: tamże, s. 110–124.

chronologicznym, a sam jego tekst nie nastęcza poważnych problemów pod względem krytycznym i redakcyjnym. Wyodrębnił w tej księdze sześć warstw, które są świadectwem rozwoju redakcji ZbXII. Tym poszczególnym fazom redakcyjnym odpowiadają różne koncepcje prorokowania. Ten wynik badań łączy z tytułami poszczególnych ksiąg. Pełną, a zatem bardziej pierwotną, formę (tzn. zawierającą imię proroka oraz czas wystąpienia) mają księgi: Ozeasza, Amosa, Micheasza i Sofoniasza. Tworzą one jeden zbiór, który jest bliski historycznemu dziełu deuteronomistycznemu. Nazwał go on *D-Korpus*. Jego charakterystyczną cechą jest częste wezwanie do słuchania (por. Oz 4,1; 5,1; Am 3,1; 4,1; 5,1; 8,4; Mi 3,1.9; 6,2). Sukcesywnie w różnych odstępach czasowych dołączano kolejne księgi: Nahuma i Habakuka, później Aggeusza i Zachariasza, następnie Joela i Abdiasza (księgi, które nie mają odniesień czasowych i są zdominowane przez temat „dnia Jahwe”) oraz w końcu Jonasza i Malachiasza³³. Najprostsze rozwiązanie proponuje M. Shepherd. Kompozycję ZbXII omawia przez kanoniczne zestawienie kolejnych ksiąg (np. Ozeasz – Joel, Joel – Amos, Amos – Abdiasz itd.), wykazując leksykalne i tematyczne powiązania między nimi. Godnym odnotowania w tym przypadku jest fakt, że odwołuje się on nie tylko do tekstu hebrajskiego, lecz także greckiego przy wykazywaniu słownych zależności³⁴.

Zupełnie inną propozycję przedstawił R. van Leeuwen. Jego zdaniem końcowa redakcja ZbXII ma charakter sapiencjalny. W księgach od Ozeasza do Micheasza redaktor posłużył się obrazem Boga w Wj 34,6-7, gdzie jest On ukazany jako miłośnierny i litościwy, cierpliwy, przebaczący niegodziwość, niewierność, grzech, ale jednocześnie zsyłający kary za niegodziwość aż do trzeciego i czwartego pokolenia. Ten dwubiegunowy atrybut Jahwe stał się podstawą do rozwoju teodycei w ZbXII, zwłaszcza po wydarzeniach w 722 i 587 r. Jest to zgodne — jego zdaniem — z tradycją mądrościową Starego Testamentu, obecną zwłaszcza w końcowej redakcji Psalterza, i „historyczną teodyceą” (*historical theodicy*) widoczną w Księdze Syracha. Ostateczna redakcja Biblii Hebrajskiej jako całości dokonała się w środowisku pisarzy-mędrców, którzy poprzedzili wystąpienie Syracha. Właśnie z niego wywodziłby się ostateczny redaktor ZbXII³⁵.

³³ Por. A. SCHAT, *Die Entstehung des Zwölfprophetenbuch*, BZAW 260, Berlin 1998, s. 156–223; TENZE, *Zur Redaktionsgeschichte des Zwölfprophetenbuches*, VF 43 (1998) 2, s. 13–33; TENZE, *Reconstructing the Redaction History of the Twelve Prophets: Problems and Models*, w: NOGALSKI, SWEENEY (wyd.), *Reading and Hearing*, s. 34–48.

³⁴ Por. M. SHEPHERD, *Compositional Analysis of the Twelve*, ZAW 120 (2008), s. 184–193.

³⁵ Por. R. VAN LEEUWEN, *Scribal Wisdom and Theodicy in the Book of the Twelve*, w: L. PERDUE, B. BRANDON SCOTT, W. JOHNSTON WISEMAN (wyd.), *In Search of Wisdom. Essays in Memory of John G. Gamie*, Louisville 1993, s. 31–49. Warto zaznaczyć, że autor zakończył swój artykuł zdaniem, które może być swego rodzaju imperatywem do dalszych badań nad ZbXII: *The Book of the Twelve itself still awaits an adequate full-scale treatment of its final form* (s. 49).

Kolejne interesujące studium przeprowadził C. Minette de Tillesse. Skoncentrował się on na pracy redakcyjnej nad ZbXII, dzięki czemu wskazał proces powstawania i włączania poszczególnych ksiąg do kolekcji. Pierwsza grupa to tzw. deuteronomistyczna, w której wyraźnie widoczny jest wkład tej tradycji. Należą do niej księgi: Ozeasza, Amosa, Micheasza i Sofoniasza (zalicza tu także Izajasza i Jeremiasza). Następna partia redakcyjna to tzw. „grupa Joela”, która obejmuje księgi: Joela, Abdiasza, Nahuma i Habakuka. Jako ostatnie wymienia księgi ery perskiej, czyli: Aggeusza, Zachariasza, Malachiasza i Jonasza (a także Deutero-Izajasza i Ezechiela)³⁶.

Jedną z ostatnich prac nad ZbXII jest studium przeprowadzone przez M. Becka. Najpierw wskazuje on na bardzo różne, często rozbieżne ze sobą, rozumienie pośród biblistów pojęcia „antologii” jako kolekcji literackiej (np. J. Barton, E. Ben Zvi, D. Petersen). Następnie, czerpiąc wiele przykładów z greckiej literatury klasycznej (np. *Stefanos Meleagrosa z Gadary*, *Syllogē*, *Antologia Palatyńska*), wyjaśnia, co powinno być rozumiane pod tym terminem. Greckie antologie zawierają różnego rodzaju utwory poetyckie: epitafia, dedykacje, refleksje o życiu, śmierci i przeznaczeniu, wiersze o miłości, życiu rodzinnym, pięknie natury czy wielkich postaciach. Składają się więc one z różnych gatunków literackich. Na takim tle pokazuje, że poszczególne księgi proroków mniejszych są swego rodzaju fenomenem biblijnym, który może być w pełni porównywany z greckimi antologiami. Antologie przywołują imiona autorów poszczególnych epigramów i nie mają jednego tytułu dla całości. Zdaniem M. Becka zbiór dwunastu proroków tworzy więc spójną kolekcję, która zasługuje na miano antologii³⁷. Podobnie ZbXII nazywają J. Barton³⁸, E. Ben Zvi³⁹ i D. Petersen⁴⁰.

Przedstawione badania opierały się głównie na metodzie historii redakcji bądź innych metodach krytycznych. Istnieje jednak szereg niezwykle ciekawych opracowań, które w analizowaniu procesu powstawania i rozwijania się ZbXII wykorzystują metody synchroniczne (zwłaszcza podejście kanoniczne). Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje P. House.

³⁶ Por. C. MINETTE DE TILLESSE, *Los XII Profetas*, RCB 18 (2001), s. 3–180.

³⁷ Por. M. BECK, *Das Dodekapheton als Anthologie*, ZAW 118 (2006), s. 558–581.

³⁸ Por. J. BARTON, *What is a Book? Modern Exegesis and the Literary Conventions of Ancient Israel*, w: J. DE MOOR (wyd.), *Intertextuality in Ugarit and Israel*, OTS 40, Leiden 1998, s. 6 — autor wyraźnie stwierdza, choć ma nieco inne rozumienie pojęcia antologii niż M. Beck: *The compilers of the biblical books were not trying to produce “works” in the literary sense, with a clear theme or plot and a high degree of closure, but rather anthologies of material which could be dipped into at any point.*

³⁹ Por. E. BEN ZVI, *Twelve Prophetic Books or “The Twelve”*: *A Few Preliminary Considerations*, w: J. WATTS, P. HOUSE (wyd.), *Forming Prophetic Literature. Essays on Isaiah and the Twelve in Honor of John D. W. Watts*, JSOTSS 235, Sheffield 1996, s. 125–156.

⁴⁰ Por. D. PETERSEN, *A Book of the Twelve?*, w: NOGALSKI, SWEENEY (wyd.), *Reading and Hearing*, s. 3–10 — autor uważa, że ZbXII to antologia ułożona wokół centralnego — jego zdaniem — tematu „dnia Jahwe”: Oz 9,5; Jl 3,4; Am 5,18-20; Ab 15; Mi 2,4; Ha 3,16; So 1,7-16; Ag 2,23; Za 14,1; Ml 3,22.

Pomija on kwestię samego procesu redakcji ksiąg lub ich późniejszych dodatków, czyli bada je takimi, jakie są one aktualnie. Z punktu widzenia rodzaju literackiego, budowy i kompozycji, spłotu i bohaterów spełnia wymogi dzieła literackiego. W obecnym porządku omawianej kolekcji widzi on zamierzoną strukturę, która jest swego rodzaju natężeniem akcji na linii grzech – kara – odnowa⁴¹. Pierwszych sześć ksiąg (Oz, Jl, Am, Ab, Jon, Mi) ukazuje obecność grzechu zarówno w życiu Ludu Wybranego, jak i obcych narodów, a także w życiu całych społeczności, jak i w przypadku poszczególnych ludzi. Odpowiedzią na zaistniałe zło ze strony Boga jest kara, którą obwieszczają czy wręcz już opisują kolejne w kanonie trzy księgi (Na, Ha, So). Jednak kara nie jest czymś definitywnym i dlatego trzy ostatnie proctwa są zapowiedzią odnowy (Ag, Za, Mi). W ten sposób obecny układ ZbXII stanowi syntetyczne streszczenie historii zbawienia⁴². Jest to możliwe jednak dopiero wtedy, gdy zredukuje się każdą księgę do linii podstawowej, co jest dużym zubożeniem przestania każdej z nich.

Inną pracą zasługującą na szczególną uwagę jest rozprawa T. Collinsa. W tym przypadku również jest próba wykazania wspólnej redakcji Księgi Izajasza i dwunastu proroków, lecz już na wielu poziomach redakcyjnych. Przede wszystkim godne uwagi jest to, że grupuje ona pewne tematy pojawiające się w księgach prorockich w antytezy (np. wierność – niewierność, płodność – bezpłodność, odstępstwo – nawrócenie), bądź pokazuje ich rozwój (np. narody – nieprzyjaciele, przymierze – wybór, sprawiedliwość – miłosierdzie, królestwo – miejsce zamieszkania Boga [Syjon – Świątynia]). To zapewnia literacką spójność całego dzieła ZbXII. Klamrą spinającą całość jest motyw ukazania Jahwe poprzez użycie metafory ojca, który miłuje swojego syna, czyli Izraela, obecny w Oz 11,1-2 i Mi 1,6-7⁴³.

Podobny schemat wykorzystuje w swoich badaniach J. Barton, który podkreśla, że zapowiedziom sądu u proroków towarzyszy obietnica ocalenia Izraela, jeżeli będzie on wiernie przestrzegał przepisów Prawa w oczekiwaniu na „dzień Jahwe”⁴⁴.

Na tym ostatnim temacie skoncentrował się w swoich badaniach nad ZbXII R. Rendtorff. Utrzymuje, że wiele współczesnych badań poświęconych ZbXII zajmuje się rozwojem księgi na jej różnych poziomach redakcyjnych na przestrzeni pewnego okresu czasu, aż do jego formy końcowej, co sprawia zasadność czytania

⁴¹ Por. P. HOUSE, *The Unity of the Twelve*, JSOTSS 97, Sheffield 1990, s. 68 — autor stwierdza: *The Twelve are structured in a way that demonstrates the sin of Israel and the nations, the punishment of the sin, and the restoration of both from that sin*. Podobny pogląd reprezentuje R. COGGINS, *The Minor Prophets — one Book or Twelve?*, w: S. PORTER, P. JOYCE, D. ORTON (wyd.), *Crossing the Boundaries*, Leiden 1994, s. 57–68.

⁴² Por. *tamże*, s. 71–109.

⁴³ Por. T. COLLINS, *The Mantle of Elijah: The Redaction Criticism of the Prophetic Books*, BS 20, Sheffield 1993, s. 59–87.

⁴⁴ Por. J. BARTON, *The Canonical Meaning of the Book of the Twelve*, w: J. BARTON, D. REIMER (wyd.), *After the Exile: Essays in Honor of Rex Mason*, Macon 1996, s. 59–73.

dwunastu proroków jako jednej księgi. Pomimo tego autor na początku rozważa niektóre oczywiste elementy kompozycji, przede wszystkim tytuły, które pełnią szczególne funkcje: (1) zachowują pewną identyczność z każdym pismem osobno (to jest jedna z fundamentalnych różnic między ZbXII i Iz); (2) tytuły nadają ZbXII jasną ramę chronologiczną. Niektóre pisma są datowane w sposób dokładny i dzięki tytułom zostały połączone z określoną sytuacją historyczno-polityczną. Całość rozpoczyna się, kiedy Królestwo Izraelskie jeszcze istnieje i dwaj prorocy (Ozeasz i Amos) pojawiają się w ostatnim jego okresie. Micheasz, którego wystąpienie jest datowane na ten sam okres, prorokował w Królestwie Judzkim. Tak więc ci trzej pokrywają się czasowo z Izajaszem. Następny prorok, który podaje datę w tytule, to Sofoniasz. Był on aktywny w ostatnim dziesięcioleciu Królestwa Południowego. W tym przypadku data jest szczególnie uwypuklona, ponieważ zaraz potem Sofoniasz napotyka na wielką schizmę. Aggeusz i Zachariasz są natomiast datowani według panowania króla perskiego Dariusza. Datacja wymienionych proroków może pozwolić na tematyczną systematyzację tych ksiąg, które nie podają czasu wystąpienia proroka. Przykładowo: Joel, Amos i Abdiasz tworzą grupę pism, w których „dzień Jahwe” zajmuje centralne miejsce. Joel i Abdiasz nie mają daty. Od chwili, w której pozycja Amosa w księdze została określona przez swoją datę, Joel i Abdiasz mogliby być włączeni jako otoczenie i obramowanie Amosa. W ten sposób przez umieszczenie tej grupy pism w początkowej części ZbXII temat „dnia Jahwe” wywiera silny wpływ na jej całość, aż do jej końca (Mi 3,23). Kolejne dwie księgi bez określenia czasu w tytule to Jonasz i Nahum. Jonasz wskazuje na problem, czy istnieje możliwość ocalenia przed sądem Bożym, a to jest również jednym z głównych tematów Joela w odniesieniu do „dnia Jahwe”. Abdiasz jednak widzi to zupełnie inaczej — tylko Juda zostanie ocalony, a zbawienie nastąpi na Syjonie. W opozycji do niego przekaz Jonasza jest pozytywny: Niniwa może być ocalona, jeżeli rzeczywiście będzie żałować i się nawróci. Powstaje więc problem, jak wyjaśnić relację między Jonaszem a Nahumem, którzy zwracają się wobec Niniwy, ale w całkowicie odmienny sposób. Należy jednak zwrócić uwagę, że Jonasz nie opisuje Niniwy jako prawdziwej władzy politycznej, ale jako pierwszy przykład miasta pogańskiego, szczególnie grzesznego, które na skutek prorockiego nawoływania opamiętuje się i ostatecznie zostaje zachowane. W takim przypadku wymowa Księgi Nahuma staje się oczywista — opisuje on los Niniwy, która się nie nawróciła. Te dwie księgi stanowią otoczenie i obramowanie Micheasza (zwłaszcza Mi 7), w którym jest obecny temat sądu.

Przestrzeń poświęcona analizie tytułów i znaczeniu, jakie one zajmują, ma na celu przypomnienie, że czytając ZbXII trzeba przyjąć, że chociaż jest zauważalna wewnętrzna zależność tych pism, połączonych w całość, to jednak pojedyncze księgi mają swój specyficzny profil. W każdym przypadku rzeczywiście można znaleźć wyraźne cytaty lub odniesienia między różnymi pismami, ale związek będzie rozpoznawalny przede wszystkim począwszy od pewnych uzależnień tema-

tycznych i słownictwa. Trzeba poza tym założyć, że odpowiedzialni za obecną kompozycję ZbXII mogli przypuszczać, że czytelnik zna to, co zostało napisane o poszczególnych księgach i będzie umiał połączyć to między sobą. W tym sensie można podążać za podstawową linią tematyczną, która przewija się przez całość, czyli „dzień Jahwe” ukazany jako temat sądu, pokuty i zbawienia. Nie jest on rozwinięty jednakowo w poszczególnych księgach kolekcji, ale jest zauważalna jego ciągłość. Różnica w ukazywaniu tego dnia ma zwrócić uwagę czytelnika na różne jego aspekty. Przykładowo, Joel pokazuje, że ten dzień może być „eksperymentem pod wieloma aspektami”, dla których nie można czytać tego pisma jako przekazu spójnego jednego proroka, ale jako zbiór różnych opinii i w części odmiennych, jeżeli chodzi o to, co mogłoby być rozumiane przez to wyrażenie.

W syntezie Rendtorff próbuje zróżnicować linie tematyczne lub koncepcje, które znajdują się w ZbXII, i utrzymuje, że wyrażenie „dzień Jahwe” jest jednym z tematów dominujących w całości. Problemem jest, czy istnieją zamierzone relacje między różnymi pismami, które poruszają ten temat. Relacja i zależność kompozycyjna, istniejąca między Joelem, Amosem i Abdiaszem, jest wyraźna. Śledząc początki badań nad relacjami szczególnie złożonymi w tych pismach, pojawiają się w księdze więcej niż liczne elementy wspólne. Autor prześledził temat „dnia Pana” jako złożone wydarzenie ukorzenia się i ocalenia. Temat nie został rozwinięty w sposób jednorodny, ale, jak często zdarza się w Biblii, także i w ZbXII można znaleźć serię wskazówek, aż do przeciwstawnych na ten sam temat. W badaniu dwunastu proroków jako grupy jednorodnej nie może być łatwej alternatywy między lekturą diachroniczną i kanoniczną. Tropy diachroniczne nie tylko są oczywiste, ale też jasno wskazane przez różne daty, obecne wewnątrz księgi. Z drugiej strony ci, którzy czytają razem różne pisma w ich formie aktualnej, chcą, żeby czytelnik uważał je za kontynuację i rozmyślał nad różnymi przekazami⁴⁵

Specyficzny wkład Rendtorffa w dyskusję jest ważny nie tyle ze względu na temat „dnia Jahwe”, jak bardziej na funkcję przypisywaną tytułom, która aż do dzisiaj nie została uwypuklona (pomimo częstych wskazówek). Poza tym autor wskazuje na konieczność odejścia od alternatywy metodologicznej między lekturą diachroniczną i synchroniczną, która, przede wszystkim w przypadku ZbXII, wydaje się być zbyt sztywna.

Inny model badań ZbXII zaproponował w ostatnich latach P.L. Redditt, który bazując na wcześniejszych opracowaniach, jako punkt wyjścia postawił dwa podstawowe pytania: (1) Dlaczego jest to Księga Dwunastu?; (2) Jak powinna być czytana? Wcześniejsze badania wielokrotnie już potwierdziły, że ZbXII powstał z pewnej liczby ksiąg już istniejących, które zostały razem zebrane. Jedna z technik

⁴⁵ Por. R. RENDTORFF, *How to read the Book of Twelve as a Theological Unity, w: Reading and Hearing*, s. 75–87.

użytych przez „wydawców” polega na modyfikowaniu zakończeń poszczególnych ksiąg i początków następujących po nich dla zapewnienia zgodności między nimi. Przejścia najbardziej oczywiste zawierają się między: Oz 14,5-10 a Jl 1,2; Jl 4,16 a Am 1,2; Am 9,11-15 a Ab 18 (Edom), Mi 7,8-20 a Na 1,2-8; Na 3,15-17 a Ha 3,17; Sof 3,18-20 a Ag 1 („tamten/nadszedł czas”), Za 8,9-23 a Mi 1. Inne techniki są mniej widoczne: (1) użycie przejść tematycznych między księgami, jak przejście między Mi 7,18-19 (zniszczenie Asyrii) i Ha 1 (nadejście Babilonu); (2) echo pewnych powtarzających się wersetów, jak wyrażenie „głębia morza”, które pojawia się w całej Biblii jedynie w Rdz 2,4 i Mi 7,14, lub użycie Wj 34,6-7 w Jl 2,12-14.18 (por. także Rdz 3,9; 4,2; Mi 7,18-19; Na 1,2-3). W takim ujęciu są zauważalne pewne związki z Księgą Izajasza. Dwanaście ksiąg zostało zebranych razem, aby nie uległy one rozproszeniu czy wręcz zaginięciu albo wchłonięciu w obszerne dzieła prorockie (np. Iz, Jr). Kolejnym powodem była obawa pojawienia się nowych głosów prorockich. Jakakolwiek byłaby dokładna natura owych przyczyn, akt powstania ZbXII wydaje się być odpowiedzią na potrzeby i przestrzeganie wymagań o zachowanie przykazań oraz wsłuchiwanie się w głos Boży we wspólnocie. To miało położyć kres fałszywym prociom.

Redditt uważa, że zamierzonymi przez redaktorów czytelnikami byli ci, którzy mieli podobny punkt widzenia. Po pierwsze, była to chęć scalenia pojedynczych mniejszych prociom w jedno dzieło literackie. Po drugie, można tu mówić o podejściu kanonicznym, które pozwala na zobaczenie wewnątrz czegoś z procesu kanonicznego. W końcu taka lektura pokazuje, że w przypadku ZbXII, jak w wielu innych, całość jest większa od sumy poszczególnych części. ZbXII czytany jako ciągła narracja przedstawia się jako prorocka krytyka historii, stając się paralelą do dzieła deuteronomistycznego i kronikarskiego. Poza tym zainteresowanie Jerolimą (i świątynią) sugeruje, że ZbXII został tam zredagowany⁴⁶.

Przedstawiony przegląd różnego rodzaju studiów i badań ukazuje rosnące zainteresowanie zagadnieniem uformowania się i ostatecznej redakcji ZbXII jako całości. Odsłania jednocześnie dwa bardzo poważne problemy, które zostały podjęte w ostatnich latach.

Po pierwsze, zaprezentowane badania opierają się głównie na założeniu, że TM stanowi autorytatywną i ostateczną bazę dla wyjaśnienia ostatecznej formy i rekonstrukcji powstania analizowanego zbioru. Na tym polegała pewna słabość opracowania Nogalskiego, ponieważ jego argumenty bazują na słowach-kluczach, dzięki którym wiąże on poszczególne księgi prorockie w całość, przyjmując porządek wg TM. Nie odnosi się on natomiast do kanonu LXX czy 4Q76. Na tę słabość zwrócili uwagę E. Ben Zvi i B. Jones. Wskazali oni na arbitralne podejście,

⁴⁶ Por. P.L. REDDITT, *The Production and Reading of the Book of the Twelve*, SBL.SP 39, Atlanta 1997. s. 394-419.

poprzez które Nogalski wykorzystuje słowa–klucze do ustalenia porządku w ZbXII. Przykładowo, powiązania między Mi 7,14 a Na 1,4 są zasadnicze dla wykazania sekwencji tych ksiąg w TM, ale dłuższy cytat z Księgi Abdiasza u Joela już nie dowodzi, aby te dwa proroctwa następowały po sobie, jak ma to miejsce w LXX⁴⁷. W związku z tym należy uwzględnić różnicę w kolejności ksiąg ZbXII w różnych tradycjach. Szczególnie zwrócił na to uwagę Jones i jako przykład wskazał, że Księga Jonasza zajmuje różne miejsca w kanonie. W 4Q76 następuje nie po Abdiaszu (jak w TM i LXX), lecz po Malachiaszu i w ten sposób zamyka kolekcję. Zmiana kolejności dotyczy także Ksiąg Joela i Abdiasza. Stosunkowo stały układ — jego zdaniem — przyjmują proroctwa z VIII w. (Ozeasz, Amos, Micheasz), VII w. (Nahum, Habakuk, Sofoniasz) i VI w. (Aggeusz, Zachariasz, Malachiasz). Na tej podstawie Jones uważa, że pierwotnie istniała „księga dziewięciu”, która była podzielona na trzy części, a każda z nich składała się z tyluż ksiąg. Następnie każdą partię kolekcji uzupełniono o jedną księgę, a zatem dołączono w sumie trzy: Joela, Abdiasza i Jonasza. W ten sposób powstała „księga dwunastu”. Różnice w układzie ksiąg ZbXII, jakie występują w TM, LXX i 4Q76, odzwierciedlają proces jego formowania się i są dowodem na to, że kolekcja ta stanowiła całość oraz istniała samodzielnie⁴⁸.

Po drugie, wiele z przedstawionych opracowań problemu opowiada się za redakcyjnym powstaniem ZbXII jako całości. Argumenty za takim stanowiskiem oparte są na drugorzędnych dowodach, ukazujących pewne wspólne tematy, które wiążą poszczególne księgi w grupy, a te z kolei powiązane w całość dały ostatecznie ZbXII. Należy jednak zaznaczyć, że chociaż są niektóre wspólne tematy dla poszczególnych ksiąg, następujących po sobie w kanonie (jak np. idea „dnia Jahwe” czy „ognia pożerającego”), to są one ukazane w różny sposób i nie występują w każdej z nich. Wątpliwości może budzić także przyjęte na poziomie *Redaktionsgeschichte* założenie, że owe wspólne tematy, obrazy czy słowa–klucze znalazły się w tekście na skutek redakcji wiążącej księgi w całość. Dokładnej analizie powinna zostać poddana relacja oparta na powiązaniu proroctw poprzez wzajemne cytaty⁴⁹.

⁴⁷ Por. E. BEN ZVI, *Twelve Prophetic Books or "The Twelve"*, s. 125–156; B. JONES, *The Formation of the Book of the Twelve: A Study in Text and Canon*, SBLDS 149, Atlanta 1995, s. 13–42.

⁴⁸ Por. *tamże*, s. 32–40. Zaznaczyć jednak należy, że Jones chociaż bada końcową fazę uformowania się ZbXII, to jednak nie przedstawił pełnej synchronicznej interpretacji kolejności ksiąg w poszczególnych tradycjach. Przeciwnie, rekonstruuje on redakcyjny proces tworzenia się omawianej kolekcji na podstawie porządku reprezentowanego przez poszczególne tradycje. Jest to pewna słabość w studium przeprowadzonym przez Jonesa, ponieważ ostatnie badania w *Redaktionsgeschichte* wykorzystują pełną synchroniczną analizę końcowej formy tekstu przed przystąpieniem do diachronicznej rekonstrukcji historii jego powstania. Ponadto, Jones opiera się na porządku poświadczonym przez 4Q76. Natomiast 4Q82 zawiera fragmenty pierwszych dziewięciu tekstów proroczych w układzie zgodnym z TM, a w 4Q81 są dwa krótkie fragmenty w porządku Jon–Mi. Por. TRONINA, *Biblia w Qumran*, s. 30.

⁴⁹ Por. M. SWEENEY, *The Twelve Prophets*, v. 1, s. XXV–XXVI.

W związku z tym najnowsze prace na ten temat wyraźnie proponują całkowitą zmianę w sposobie ujęcia problemu i przesuwać swoje zainteresowania z autora czy ostatecznego redaktora na czytelnika, podkreślając jego rolę. Jest to zatem przejście z metod diachronicznych do synchronicznych. W obecnym tekście każda księga ZbXII ma swój własny tytuł lub nawet dłuższe wprowadzenie, niekiedy także zakończenie, a to pozwala, czy wręcz nakazuje, aby patrzeć na nią jak na samodzielny jednostkę. Odnośnie natomiast sprawy kolejności ksiąg należy pamiętać, że są przynajmniej trzy warianty kanonu ZbXII i każdy z nich powinien być przebadany osobno przed próbą rekonstrukcji redakcyjnej historii. Reprezentantami takiego stanowiska są E. Ben Zvi⁵⁰, B. Jones⁵¹ i M. Sweeney⁵².

Przytoczone powyżej argumenty badaczy dwunastu proroków wyraźnie pokazują, że te księgi tworzą całościowy zbiór, który można traktować jako kolekcję, czy nawet antologię pism prorockich. Choć, jak się wydaje, daleko jeszcze do ostatecznych rozwiązań, to jednak każde z tych badań upewnia w stwierdzeniu, że ZbXII stanowi integralną całość.

6. Zbiór dwunastu proroków jako antologia

6.1. Pochodzenie i rodzaj literacki antologii greckiej

Antologia (grec. *ἄνθος* – „kwiat”, *λέγω* – „zbieram”) — to zbiór krótkich utworów poetyckich, przede wszystkim epigramów, czyli dwuwiersza zapisanego dystychem elegijnym. Pierwszy taki zbiór to *Stefanos* („Wieniec”) Meleagera z Gadary. (I w. po Chr.). Zebrał on tam swoje własne epigramy oraz zaczerpnięte z twórczości innych poetów, m.in. Anakreonta, Archilocha, Kallimacha, Safony i Simonidesa. Ta antologia była uzupełniana o twórczość późniejszych poetów, czego ostatecznie dokonał Filip z Tessalonik. Zamieszczone tu epigramy zostały ułożone w porządku alfabetycznym imion autorów. Inne kryterium wewnętrznego układu znajduje się w antologii zebranej w piętnastu księgach przez Konstantinosa Kefalasa, a mianowicie według treści utworów. Był to więc układ rzeczowy.

Innym przykładem jest *Antologia Palatyńska*, która powstała ok. 980 r. i stanowi zbiór greckich epigramów z różnych okresów. Jest ona bardzo obszerna, gdyż zawiera ok. 23 tys. wersetów i stanowi opracowanie dzieła Kefalasa. Jej krótszą formę, bo liczącą ok. 15 tys. wersetów, stanowi *Antologia Planudejska* (ok. 1299 r.)⁵³

⁵⁰ Por. BEN ZVI, *Twelve Prophetic Books or „The Twelve”*, s. 125–156.

⁵¹ Por. JONES, *The Formation of the Book of the Twelve*, s. 13–42.

⁵² Por. SWEENEY, *Formation and Form in Prophetic Literature*, w: J. MAYS, D. PETERSEN, K. RICHARDS (wyd.), *Old Testament Interpretation. Past, Present and Future. Essays in Honour of G. Turker*, Edinburg 1995, s. 113–126.

⁵³ Por. Z. PISZCZEK (red.), *Mała encyklopedia kultury antycznej*, Warszawa 1973⁴, s. 53–54; A. ŚWIDER-KÓWNA (red.), *Słownik pisarzy antycznych*, Warszawa 1990, s. 67–68; A. CAMERON, *The Greek Anthology*

Tym, co wyróżnia pod względem literackim antologię, jest: (1) wielość autorów, (2) przywołanie imion poszczególnych autorów, (3) długi okres formowania się poszczególnych części, (4) pierwotnie brak jednego tytułu dla całości, (5) styl mieszany, składający się z różnych elementów, (6) odniesienie młodszego pisma do starszego, (7) łączenie wierszy treściowo zbliżonych, (8) specyficzne słownictwo styka się w bezpośrednim kontakcie z sąsiadującymi tekstami. Te dwa ostatnie punkty zasługują na szczególną uwagę, ponieważ w różnych fragmentach jako bazę przyjmuje się epigramy określonego poety, wokół którego zgrupowane są pozostałe, jeżeli zawierają one pokrewną treść, leksykę i frazeologię. Dobrym przykładem jest *Antologia Planudejska*, w której w poszczególnych jej częściach można zauważyć szereg zestawień i połączeń tematycznych: V 134–135 — Bachus, AP V 136–137 — czyste wino, AP V 140–141 — Eros; AP VII 192.194–195.197–198 — szarańcza. W antologiach są zatem zauważalne powiązania na zasadzie słów–kluczy⁵⁴.

W świetle badanego zagadnienia, a więc skonfrontowania zależności zjawiska literackiego, jakim jest antologia grecka, względem ZbXII, pozostaje kwestia chronologii. Choć dzieło Meleagrosa powstało w I w. po Chr., a ostateczna redakcja ZbXII dokonała się III w. przed Chr., to bez wątpienia Meleagros sięga do wcześniejszych zbiorów epigramów zebranych już w antologii. Świadczą o tym antyczne źródła. Zachowały się bowiem zapisane na papirusach wcześniejsze tego typu zbiory, np. *Papirus Petrie* II 49a (III w. przed Chr.), *Papirus Berliński* 9812 (III w. przed Chr.). Początki pochodzą zatem z tego samego okresu, w którym kształtował się ZbXII. Na tym poziomie trudno jest jednoznacznie stwierdzić o zapożyczeniu tego rodzaju stylu literackiego przez autorów/redaktorów biblijnych czy bezpośrednim wpływie pisarzy greckich. Należy jednak pamiętać, że od końca IV w. przed Chr. Izrael pozostaje pod wpływem hellenizmu. Zapoznanie się (przynajmniej) z literaturą grecką jest więc pewne⁵⁵.

W tych wczesnych antologiach można zauważyć różne procesy uporządkowania zebranych materiałów, np. porządek alfabetyczny, zgodności formalne, jak metrum lub treść, kwestia autorstwa (chronologia lub płeć), związki tematyczne między poszczególnymi wierszami. Należy w tym przypadku odróżnić zbiory, które mają jedynie zastosowanie praktyczne, od takich antologii, które odznaczają się artystycznymi cechami. Kompozycja tego drugiego rodzaju była zamierzona, gdyż w ten sposób lepiej trafiała do czytelnika.

from *Meleager to Planudes*, Oxford 1993, s. 21–71; TENZE, *Anthology*, w: S. HORNBLLOWER, A. SPAWFORH, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 2003³, s. 101–102; M.C. HOWATSON (wyd.), *The Oxford Companion to Classical Literature*, Oxford 2005², s. 39.

⁵⁴ Por. BECK, *Das Dodekapheton als Anthologie*, s. 567–568.

⁵⁵ J. van Setersa uważa, że wpływ literatury greckiej na pisarzy biblijnych był obecny już w V w. przed Chr.; por. J. VAN SETERS, *The Pentateuch. A Social-Science Commentary*, Sheffield 1999, s. 77–79. W sposób szczególnie wymienia się tutaj *Dzieje Herodota*. F. NIELSEN, *The Tragedy in History. Herodotus and the Deuteronomistic History*, JSOT.SS 251, s. 107–124.

Dzieło Meleagrosa było zatem przejęciem i uporządkowaniem wcześniejszych zbiorów antologii. Na tym jednak się nie skończyło. Jego *Wieniec* został poszerzony przez Kefalasa. Głównym celem tego przedsięwzięcia było ustrzeżenie przez zaginięciem drobnych form literackich, jakimi były przykładowo epigramaty. W ten sposób krótkie artystyczne utwory, częstokroć rozproszone po licznych okazjonalnych inskrypcjach, stawały się coraz bardziej znane szerszemu ogółowi i zebrane w jedną kolekcję. Niosło to ze sobą pewną konsekwencję. Antologia tego typu stawała się samoistnym dziełem. Zarówno jej autor⁵⁶, jak i czytelnik, mieli świadomość, że ma przed sobą dzieło złożone z różnych utworów, które pochodzą od wielu autorów i powstały w różnym czasie. Jednak dokonany świadomie wybór i jego artystyczne zestawienie oraz opracowanie sprawiały, że owe krótkie formy literackie, zachowując swoją niezależność, budowały nowe dzieło.

Warto na koniec zaznaczyć, że *Wieniec* Meleagera jest poświęcony Dioklesowi, a *Antologia* Filippa — Kamilusowi. Dedykacja utworu była znana w starożytności. Bez wątplenia jedną z jej funkcji było to, aby zainteresować adresata, którym nierzadko był swego rodzaju mecenas autora. To właśnie on mógł przyczynić się do rozpowszechnienia nowego dzieła, dzięki czemu stawałoby się znane szerszemu ogółowi. W tym przypadku jest już oczywisty odbiór tego typu antologii jako samodzielnego dzieła literackiego, w pewnym sensie zamkniętego. W miarę rozwoju bibliotek i tworzeniach różnych zbiorów praktyczne znaczenie antologii wzrastało.

6.2. ZbXII jako antologia według M. Becka

Studium na temat zgodności w powstawaniu greckich antologii i ZbXII przedstawił wspomniany już wcześniej M. Beck. Jego zdaniem dwunastu proroków tworzy spójną kolekcję, która zasługuje na miano antologii. Jako kluczowe argumenty podaje on następujące racje: (1) ZbXII prezentuje się jako tematyczny zbiór złożony z różnych ksiąg — jest to podstawowe kryterium literackie dla antologii. (2) Między końcowym rozdziałem księgi a początkowym następnej istnieją słowa–klucze, które wiążą je ze sobą pod względem literackim i tematycznym. W przeciwieństwie do J. Nogalskiego Beck uważa, że owe słowa–klucze nie są w większości wytworem redakcyjnym, ale znajdowały się w pierwotnym tekście. Zostały więc wykorzystane do ustalenia kolejności ksiąg. (3) Jest zauważalny chronologiczny porządek ksiąg, które podają ramy czasowe: Oz 1,1; Am 1,1; Mi 1,1 (VIII w.); So 1,1 (VII w.); Ag 1,1.15; 2,10; Za 1,1.7; 7,1 (VI w.). (4) ZbXII pierwotnie nie miał swojej nazwy własnej. Przywołuje natomiast imiona poszczególnych proroków/autorów kolejnych ksiąg⁵⁷

⁵⁶ Warto zwrócić uwagę, że terminologia literacka odnośnie twórców antologii używa określenia „autor”, a nie przykładowo „kolekcjoner” lub „kompilator”. Świadczy to o pracy własnej tego, który zebrał i zestawiał dzieła innych autorów.

⁵⁷ Por. BECK, *Das Dodekapheton als Anthologie*, s. 573–580.

6.3. Propozycja własna

Zgodność traktowania poszczególnych ksiąg proroków mniejszych przez starożytne świadectwa (TM, Syr 49,10, Józef Flawiusz, Meliton z Sardes) jako jednej księgi jest poważnym argumentem, aby przyrzeć się nim jako zwartej i zamkniętej kolekcji o antologicznym charakterze. Przedstawione powyżej badania koncentrowały się na zagadnieniach literackich, wspólnym słownictwie lub tematach, zbliżonym czasie powstania poszczególnych ksiąg. Wydaje się, że również wartym podkreślenia jest fakt, że ta jedna księga składa się z dwunastu ksiąg.

Liczba dwanaście nie jest przypadkowa. Symbolicznie wyrażała ona pełnię i doskonałość, prawdopodobnie z racji podziału roku na dwanaście miesięcy, zarówno w kalendarzu słonecznym, jak i księżycowym. Przede wszystkim jednak oznacza ona cały Lud Wybrany, gdyż składał się on z dwunastu pokoleń, które wywodziły się od synów Jakuba (por. Rdz 49,28; Lb 26,5-51). Po zawarciu przymierza na Synaju Mojżesz ustawił tyleż stel wokół ołtarza (por. Wj 24,4). W trakcie wędrówki po pustyni Lud Wybrany znalazł w Elim dwanaście źródeł wodnych (por. Lb 33,9), a już przed samym dojściem do Kanaanu Mojżesz wysłał po jednym zwiadowcy z każdego pokolenia w celu zbadania kraju (por. Lb 13,1-16; Pwt 1,23). Po przejściu przez Jordan na rozkaz Jozuego zostało ustawionych dwanaście kamieni, które miały upamiętniać ten fakt (por. Joz 4,1-8.20). Ponadto, zgodnie z przekazem biblijnym, dwanaście było m.in. chlebów pokładnych (por. Kpł 24,5-9), kamieni z imionami pokoleń Izraela w pectorale arcykapłana (por. Wj 28,21; 39,14), kapłanów w każdym ugrupowaniu (por. 1 Km 24), namiestników prowincji (por. 1 Krl 4,7), byków podtrzymujących „morze” w Świątyni (por. 1 Krl 7,25), lwów na schodach „Domu Lasu Libanu” (por. 1 Krl 10,20), stel, z których Eliaszbudował ołtarz na Karmelu (por. 1 Krl 18,31n) oraz właśnie proroków mniejszych (por. Syr 49,10)⁵⁸.

Większość z wymienionych instytucji lub symboli odnosiła się do Ludu Bożego lub go reprezentowała. Jest zatem słuszne stwierdzenie, że symbolika liczby dwanaście zadecydowała o wyborze takiej właśnie ilości ksiąg dla antologii prorockiej. Prorocy mniejsi symbolizują cały Izrael, zarówno przestrzennie (Królestwo Północne i Południowe oraz środowiska diaspory), jak i czasowo. Są oni jego profetycznym świadectwem, gdyż ukazują dramat i historię zbawienia na linii

⁵⁸ Por. J. FRIBERG, *Numbers and counting*, w: D. FREEDMAN (wyd.), *The Anchor Bible Dictionary*, t. IV, New York 1992, s. 1145; M. POPE, *Twelve*, w: G. BUTTRICK (wyd.), *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, t. IV, Nashville – New York 1993, s. 719; M. LURKER, *Dwanaście*, w: *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, t. K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 52–53; L. RYKEN, J. WILHOIT, T. LONGMAN (III), *Dwanaście*, w: *Słownik symboliki biblijnej*, t. Z. Kościuk, Warszawa 2003, s. 172–173; M. SZRAM, *Duchowy sens liczby w alegorycznej egzeziezie aleksandryjskiej (II–V w.)*, Lublin 2001, s. 145–146; J. SCRIVNER, *Twelve*, w: K. DOOB SAKENFELD (wyd.), *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, t. V, Nashville 2009, s. 689–690.

grzech – kara – odnowa, co zauważył już P. House⁹⁹. Takie ujęcie stanowi swego rodzaju *credo* proroków Starego Testamentu oraz jest osnową ich nauczania o Bogu i wzywania do nawrócenia. Jest ono także widoczne w tradycji deuteronomistycznej (Joz – 2 Krl). Porządek ten zachowują prorocтва Izajasza, Jeremiasza i Ezechiela. Jest on natomiast zachwiany w niektórych księgach ZbXII (np. Jl, Ab, Za) lub w ogóle go brak (np.: Mi, Na, Ha, Ag). Ostatni redaktor, wzorując się na owym *credo*, stworzył więc księgę prorocką złożoną z dwunastu prorocत्व i umieścił ją jako ostatnią w zbiorze „proroków późniejszych”, co dało ich ogólną liczbę cztery, analogicznie jak w zbiorze „proroków wcześniejszych” (Joz, Sdz, 1–2 Sm, 1–2 Krl). On także mógł poszczególne księgi uzupełnić niezbędnymi wprowadzeniami, które wyraźnie oddzielają jedną księgę od drugiej.

Porządek na linii grzech – kara – odnowa jest wyraźnie widoczny w ZbXII. Pierwszą jego część stanowią księgi: Ozeasza, Joela, Amosa, Abdiasza, Jonasza i Micheasza. Wśród tych sześciu prorocत्व również widać zamierzoną kompozycję, bowiem pierwsza i ostatnia księga, koncentrując się na wybranych instytucjach (np. władzy królewskiej czy kapłanach, por. Oz 4,4-9; 5,1-7; Mi 3,1-12), stanowią w przeważającej mierze oskarżenie za grzechy mieszkańców Królestwa Północnego. Pełnią więc one funkcję klamry spinającej pierwszą część ZbXII. Mowy z Księgi Joela i Amosa piętnują zarówno Lud Wybrany (por. Jl 1,13-20; 2,12-17; Am 2,6-16; 4,1-6,14), jak i obce narody (por. Jl 4,1-19; Am 1,3-2,3), natomiast u Abdiasza i Jonasza tylko obce narody zostają potępione za swoje nieprawości.

Kara była odpowiedzią Boga na grzech człowieka lub całego narodu. Jest ona tematem kolejnych trzech ksiąg ZbXII: Nahuma, Habakuka i Sofoniasza. Pierwsza z ksiąg zawiera zapowiedź zagłady Niniwy — stolicy imperium asyryjskiego, czyli jednego z wielkich wrogów Izraela i symbolu złych potęg (por. Iz 10,5-19). Księga Habakuka jest zbiorem pojedynczych lamentacji wobec dziejącego się zła, a prorocत्व Sofoniasza stanowi opis zataczającego coraz szersze kręgi sądu. Taki układ również jest wymowny — w pierwszej kolejności kara sięga wrogów Ludu Wybranego, lecz nie omija także jego samego; obejmuje bowiem zarówno jego poszczególnych członków, jak i dokonuje się w obrębie całej społeczności czy narodu.

Zesłana kara jednak nigdy nie była — w myśl nauczania prorockiego — celem samym w sobie, np. na zasadzie ślepej zemsty. Jakakolwiek jej forma (np. klęski żywiołowe, plagi, najazdy obcych wojsk czy wygnanie i niewola) miała służyć, zwłaszcza w odniesieniu do Ludu Wybranego, jego poprawie. Dlatego działanie

⁹⁹ Por. HOUSE, *The Unity of the Twelve*, s. 63–109. Przedstawiona w dalszej części tego paragrafu propozycja redakcji ZbXII tylko w pewnej części opiera się na studium House'a. Jest bowiem raczej samodzielną próbą rekonstrukcji redakcji i całościowego ujęcia ZbXII. Przy ustaleniu historii powstania kanonu proroków mniejszych wykorzystano — zgodnie ze wskazaniem Instrukcji PKB *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele* — zarówno *Redaktionsgeschichte*, jak i podejście kanoniczne.

Boga nie zamykało się tylko w obrębie karania, lecz stanowiło kolejny etap w historii zbawienia, było odpowiedzią na zaistniały grzech. Sytuacja całkowicie się zmieniła, jeśli ten, kto został ukarany, wykazywał poprawę i pragnienie powrotu do Boga. W przypadku, kiedy kara polegała na fizycznym upadku (analogicznie do upadku duchowego, jakim jest grzech — w ten sposób Bóg pokazywał człowiekowi czy całemu narodowi, w jakiej znajduje się kondycji), wówczas następowało podźwignięcie. Ten właśnie okres w dramacie zbawienia ukazują trzy ostatnie księgi ZbXII: Aggeusza, Zachariasza i Malachiasza. Pierwsza z nich nawołuje do odbudowy Świątyni, co ma być warunkiem poprawy sytuacji całego narodu (por. Ag 2,10-19), oraz zapowiada odnowę instytucji kapłaństwa (por. Ag 2,23). Tematy te zostały rozwinięte i uzupełnione wprowadzeniem obietnicy powrotu Jahwe na Syjon przez następne prorocstwo (por. Za 1–8), które kończy się zapowiedzią nadejścia idealnego pasterza, co jest wyrazem przywrócenia instytucji królestwa (por. Za 9–14). Z kolei Księga Malachiasza nawołuje do odnowy Ludu Wybranego w obrębie życia religijnego (por. Ml 3,6-12), jak i świeckiego (por. Ml 2,10-16), zapowiadając składanie ofiary czystej na każdym miejscu (por. Ml 1,11). Kończy się ona zapowiedzią nadejścia jednego z wielkich proroków Starego Testamentu — Eliasza, który piętnował grzechy (zarówno królów [por. 1 Krl 18,1-19], jak i kapłanów [por. 1 Krl 18,20-40]), zapowiadał kary (por. 1 Krl 17,1) i miał namaścić nowych władców i proroka po sobie (por. 1 Krl 19,15-16). Jego ponowne pojawienie się miało być zapowiedzią nadejścia czasów mesjańskich. Księga ta, a poprzez to cały ZbXII, kończy się zatem zwróceniem uwagi ku przyszłości. Ponadto, początek omawianej kolekcji jest związany z jej zakończeniem przez odniesienia (negatywne lub pozytywne) do trzech głównych instytucji, czy nawet władz, w Izraelu, tzn. królewskiej, kapłańskiej i prorockiej.

Nie ma dowodu wprost na to, że ostateczny redaktor kierował się dokładnie takim tokiem rozumowania w kolekcjonowaniu i ułożeniu ZbXII. Zaznaczyć jednak należy, że nie ma również dowodu, który by temu przeczył. Jednak uwzględniając obecny układ kolekcji, który jest najczęściej poświadczony, oraz czas jej uformowania się i aktualny stan badań, to zaproponowany model wydaje się wysoce prawdopodobny. W dużej mierze poświadczą to Syr 49,10, gdzie dwunastu proroków jest powiązanych z Jakubem, czyli protoplastą dwunastu pokoleń, a zatem jak oni stanowią jeden naród, tak ci stanowią jedno wielkie profetyczne orędzie. Tekst ten mówi także o tym, że prorocy pocieszyli Jakuba, co może odnosić się do wszystkich wyroczni, które zapowiadają zmianę losu Ludu Wybranego na lepsze, a zatem jego odnowę po czasie kary odbytej za popełnione grzechy. Dlatego ostatecznym wnioskiem przeprowadzonego powyżej studium jest stwierdzenie, że księgi proroków mniejszych nie są jakimś luźnym zestawieniem niezależnych od siebie utworów, lecz stanowią jedyną w swoim rodzaju antologię (analogiczną do greckiej antologii, gdzie dominowało kryterium tematycznego doboru i wspólnego słow-

nictwa przy zachowaniu odrębności poszczególnych autorów) tekstów profetycznych biblijnego Izraela, gdzie za kryterium tematycznego wyboru i układu obrano deuteronomistyczne rozumienie historii.

* * *

Badania przeprowadzone w tym artykule pokazują, że księgi proroków mniejszych w różnych tradycjach zawsze występują razem, choć są niewielkie różnice w ich sekwencji. Przede wszystkim jednak nie są to jakieś niezależne od siebie mniejsze lub większe dzieła, lecz jest to całościowa kolekcja, która została zredagowana w duchu deuteronomistycznym według schematu: grzech (Oz – JI – Am – Ab – Jon – Mi) — kara (Na – Ha – So) — odnowa (Ag – Za – MI). W ten sposób wszystkie te księgi, powstałe i formułujące się na przestrzeni ok. 500 lat, w ostatecznej redakcji stały się jedyną w swoim rodzaju antologią tekstów profetycznych biblijnego Izraela. Tworzą one bowiem bardzo głęboko przemyślaną i spójną kolekcję teologiczną. To pozwala mówić o zbiorze dwunastu proroków jako jednej księdze.

The composition and literary relations in the twelve prophets

SUMMARY

Research carried out in this article demonstrates that the Books of the Twelve Prophets in various traditions always appear together, although there may be slight differences as to their sequence (e.g. MT, LXX, Qumran, Ascension of Isaiah). They are not, first and foremost, any independent shorter or longer works, but instead they constitute a complete collection, edited in the deuteronomistic spirit according to the scheme: sin (Hosea–Joel–Amos–Obadiah–Jonah–Micah) — punishment (Nahum–Habakkuk–Zephaniah) — restoration (Haggai–Zechariah–Malachi). This way, all these books, created and formed within the period of approximately 500 years, after their final redaction they became a singular anthology of prophetic texts of the biblical Israel. They form a carefully planned and coherent theological collection. This makes it possible to discuss the Twelve Prophets collection as of a single book.